

A 09.00.02
Ա-43

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՂԱԽԱՆՅԱՆ ՀԱՅԱՐՓԻ ՀԱՅԿԻ

ՀԱՅ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՖԵՆՈՄԵՆԻ ՊԱՏՄԱՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ (17-18-րդ դարեր)

Թ.00.02 - «Փիլիսոփայության պատմություն» մասնագիտությամբ
փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածուի զիտական աստիճանի հայցման
ատենախոսության

Ս Ե Ղ Մ Ա Գ Ի Ր

ԵՐԵՎԱՆ – 2010

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Երևանի Պետական Համալսարանում

Գիտական ղեկավար՝ փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր **Յր. Ղ. Միրզոյան**

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր **Ս. Ա. Սարգսյան**

փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ **Ս. Գ. Հայրապետյան**

Առաջատար կազմակերպություն՝ **Երևանի «Գլաժոր» համալսարան**

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2010թ. դեկտեմբերի 22-ին ժամը 15:00 Երևանի պետական համալսարանում գործող ԲՈՂ-ի 013 մասնագիտական խորհրդի նիստում:

Մասնագիտական խորհրդի հասցեն՝ 0025, Երևան, Արվյան 52ա, ԵՊՀ:

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ԵՊՀ գրադարանի գիտական աշխատողների ընթերցասրահում:

Սեղմագիրն առաքված է 2010թ. նոյեմբերի 20-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար՝ պրոֆ. **Ս. Ա. Զաքարյան**

Ստացված է 2010.11.22
Մ. Ա. Զաքարյան
4996-2010

ԱՏԵՆԱՒՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

Թեմայի արդիականությունը և հրատապությունը

Այսօր՝ զլոբալիզացիոն գործընթացների մեր դարաշրջանում, առավել հաճախ են քննարկվում այնպիսի հարցեր, որոնք առնչվում են բաց հասարակությանը, մշակույթների շփմանն ու փոխհարստացմանը, մշակութային երկխոսություններին, ազգային ինքնության ու դիմագծի պահպանմանը: Ըստ այդմ մեր օրերում առավել արդիական են դարձել ազգերի ու ժողովուրդների պատմությունը ոչ միայն և ոչ այնքան քաղաքական զարգացումների, որքան մշակութային տեսանկյունից ներկայացնող պատմափիլիսոփայական ուսումնասիրությունները, որոնք ներառում են ինչպես արվեստի, կրոնի, այնպես էլ առևտրի ու վաճառականության գործունեության պատմությունը: Չէ՞ որ նախորդ դարաշրջաններում հիմնականում առևտուրն է եղել տարբեր ժողովուրդների միջև տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կապերի, ինչպես նաև կենցաղային ու առօրեական հարաբերությունների հաստատման և առհասարակ բաց հասարակության ձևավորման գործընթացների կարևորագույն նախապայմաններից մեկը, մի հանգամանք, ինչը նկատել են դեռևս Ջ. Վիկոն, Կ. Պոպերը և այլոք: Իսկ հատկապես 17-18-րդ դարերի հայ վաճառականության գործունեության պատմափիլիսոփայական վերլուծությունը կարևոր և արդիական է այն պատճառով, որ հենց այդ շրջանում է հայ վաճառականությունը, ելնելով ժամանակի աշխարհաքաղաքական պայմաններից, ուրույն տեղ զբաղեցրել միջազգային առևտրափոխանակության գործընթացներում, ներկայացել իբրև հասարակական առաջընթացին նպաստող գործուն ուժ, իբրև բացառիկ երևույթ (ֆենոմեն): Ուստի համաշխարհային պատմության էջերում հայ ժողովրդի արժանավայել տեղը մատնանշելու, զլոբալիզացիոն գործընթացների, միջմշակութային կապերի հաստատման և առհասարակ ժամանակակից քաղաքակրթության կայացման տեսանկյունից, ինչպես նաև ժամանակակից աշխարհի մարտահրավերներին դիմակայելու համար առանձնակի կարևորություն ունի հայ վաճառականության հատկապես 17-18-րդ դարերի գործունեության պատմափիլիսոփայական արժեվորումը ու իբրև յուրահատուկ ֆենոմենի՝ որպես ուրույն պատմամշակութային արժեքի առանձնացումը:

Ավելին, ներառվելով համաշխարհային առևտրահարաբերություններում, հայ վաճառականության տնտեսական գործունեությունն ունեցել է նաև բարոյական, մշակութաբանական, հոգեբանական ու փիլիսոփայական խորք՝ նպաստելով ժողովուրդների շփմանն ու փոխհարստացման, առօրեական գիտակցության առաջընթացի, մշակութային արժեքների ու գիտելիքների տարածման գործընթացներին: Ուստի 17-18-րդ դարերի հայ վաճառականության ֆենոմենի պատմափիլիսոփայական վերլուծությանն անդրադառնալն արդիական ու կարևոր է նաև այն առումով, որ հնարավորություն է տալիս պատկերացում կազմելու, թե գաղափարական ու մշակութային ինչպիսի համակարգերի ազդեցությանն են ենթարկվել հայ վաճառականները, ինչպես է փոխվել նրանց աշխարհայացքը, ինչ ազդեցություն է ունեցել այդ փոփոխությունն առհասարակ հասարակական գիտակցության, ի մասնավորի առօրեական գիտակցության առաջընթացի վրա, և ինչ դրսևորումներ է ունեցել այդ առաջընթացը հայ մշակույթի զարգացման գործում:

Հիմնախնդրի գիտական մշակվածությունը

Հատկապես վերջին տասնամյակներում հայագետների ջանքերով մախ՝ գիտական շրջանառության մեջ է դրվել հայ վաճառականների թողած բավական պատկանելի գրավոր ժառանգություն՝ օրագրություններ, հաշվեմատյաններ, ինքնակենսագրական, գրական, փիլիսոփայական, հրապարակախոսական ու կրոնաստվածաբանական բնույթի ստեղծագործություններ (Չաքարիա Ազուլեցու «Օրագրությունը», Յովհաննես Տեր-Դավթյան Ջուղայեցու «Հաշվետունարը», Շահվելու որդի Սարհադի «Հաշվեմատյանը», Լազարյան առևտրական տան «Ռուզնաման», Ստեփանոս Դաշտեցու «Ջրույց-բանավեճերը», Յովհաննես Թովմաճանի «Ինքնակենսագրությունից» որոշ հատվածներ, Եղիա Կարնեցու «Դիվանը» և այլն), լույս են տեսել ուսումնասիրություններ, որոնք վերաբերում են հրապարակված գրավոր ժառանգության լեզվական ու բանասիրական հարցերի ընդունմանը, առևտրական ուղիների, առևտրական գործարքների բնութագրությանը¹, իսկ ապա գրվել են հայ վաճառականության բազմաբնույթ գործունեությունը տարբեր տեսանկյուններից լուսաբանող արժեքավոր աշխատություններ: Վերջիններս կարելի է բաժանել երկու մասի՝ հայ վաճառականության գործունեության տնտեսական, քաղաքական ու դիվանագիտական տեսանկյունները ներկայացնող աշխատություններ² և հայ վաճառականության ֆենոմենի վերաբերյալ տեսական-փիլիսոփայական հարցադրումներ բովանդակող հրապարակախոսական կամ գիտական աշխատություններ: Դրանց մի մասում հայ վաճառականության գործունեությունը ընդհանուր առմամբ ներկայացվում է միակողմանիորեն՝ խիստ մռայլ գույներով ու բացասական գծերով (Բաֆֆի, Շիրվանզադե, Աշ. Յովհաննիսյան), իսկ մյուսները պարունակում են արժեքավոր հարցադրումներ հայ վաճառականության ֆենոմենի արժեքավորման, վաճառականության գործունեության պատմափիլիսոփայական վերլուծության տեսանկյունից³:

¹ Այդ մասին տես, օրինակ, Մ. Ավդալբեկյան, Նյութեր Ձ. Ազուլեցու «Օրագրություն» և Ա. Երևանցու «Պատմութիւն պատերազմաց» գրքերի հրատարակման պատմության վերաբերյալ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1974, թիվ 1, էջ 224-238, Շ. Խաչիկյան, Շահվելու որդի Սարհադի հաշվեմատյանը որպես հայ-ռուսական տնտեսական կապերի սկզբնաղբյուր, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1978, թիվ 2, էջ 93-108, Վ. Փափազյան, Թավրիզ-Չմյուռնիա առևտրական մայրուղու Թավրիզ-Էրզրում հատվածն ըստ Չաքարիա Ազուլեցու «Օրագրության», «Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների», 1983, թիվ 8, էջ 61-68 և այլն:

² Այդ մասին տես, օրինակ, Մեսրոպ Զ. Սեթեանց, Հայերն իբր քաղաքական ուղից կայան Գնդկաստանի մեջ, «Բազմավեպ», 1937, թիւ 2-5, էջ 68-72, Պ. Ջեքիյան, (Վենետիկ), Խոջա Սաֆար՝ Շահ Աբասի դեսպան Վենետիկի մեջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1983, թիվ 1, էջ 105-117, Վ. Բայրուրյան, Իրանահայերի մասնակցությունը իրանա-եվրոպական հակաթուրքական դաշինք ստեղծելու փորձերում (XVI-XVII դդ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1984, թիվ 9, էջ 42-52, Գ. Մամանդյան, О торговле и городах Армении в связи с мурован торговлею древних времен (V в до н. эры- XV в н. эры), Եր., 1985, Շ. Խաչիկյան, Նոր Ջուղայի հայ վաճառականությունը և նրա առևտրատնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ XVII-XVIII դարերում, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Եր., 1988 և այլն:

³ Լեո, Խոջայական կապիտալը յեվ նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ, Յերվան, 1934, Զ. Պ. Պողոսեան, Ներածութիւն հայ հոգեբանութեան, Գահիրե, 1958, Գր. Ղ. Միրզոյան, «XVII դարի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն», Եր., 1983, Գույնի՝ Ստեփանոս Դաշտեցու «Ջրույց-բանավեճերի պատմամշակութային արժեքը», «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», 1995, թիվ 3, էջ 106-119, Գույնի՝ Ստեփանոս Դաշտեցու

Չնայած կատարված աշխատանքին՝ այնուհանդերձ պետք է նշել, որ հայ վաճառականներից մեզ ժառանգված գրավոր աղբյուրների ու հայ մշակույթի, հայ գրքի պատմության վերաբերյալ գրականության ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ հայ վաճառականության տնտեսական գործունեությունն ունեցել է նաև փիլիսոփայական, բարոյահոգեբանական, մշակութաբանական տեսանկյուններ, որոնք ըստ էության մնացել են ստվերի մեջ և որոնք արժանի են մանրակրկիտ վերլուծության ու լուսաբանման:

Հետազոտության նպատակն ու խնդիրները

Ատենախոսության նպատակն է հայ վաճառականության գործունեության փիլիսոփայական, բարոյահոգեբանական ու մշակութաբանական որոշ տեսանկյունների ուսումնասիրությամբ համկողմանիորեն ներկայացնել հայ վաճառականության ֆենոմենը՝ առանձնացնելով այն որպես պատմամշակութային արժեք:

Այդ նպատակի իրականացման համար ատենախոսությունում դրվել են հետևյալ հիմնական խնդիրները.

-Ուսումնասիրել հայ վաճառականության գործունեության պատմական պայմաններն ու առանձնահատկությունները:

-Հայ վաճառականի բարոյական մկարագրի մասին հայ և օտարազգի մտածողների կարծիքների և հայ վաճառականների՝ իրենց կյանքի պայմանների ու ինքնագնահատության համեմատական վերլուծության միջոցով բացահայտել հայերի՝ այդպես մասսայաբար առևտրով զբաղվելու խորքային պատճառները:

-Ցույց տալ հայ վաճառականության ունեցած դերակատարությունը ժողովուրդների շփման ու փոխհարստացման տեսանկյունից:

-Ուսումնասիրել հայ վաճառականության ունեցած դերակատարությունը հասարակական գիտակցության և մասնավորապես առօրեական մտածողության զարգացման գործընթացում:

-Ցույց տալ հայ վաճառականության ունեցած դերակատարությունը դրական գիտելիքների ու մշակութային արժեքների տարածման, հայ մշակույթի զարգացմանը բերած նպաստի տեսանկյունից:

-Ուսումնասիրել հայ վաճառականության ու հայ գրքի տպագրության գործընթացում:

-Հայ վաճառականության ֆենոմենն առավել ամբողջական ու համակողմանի դարձնելու համար ներկայացնել նրա գործունեության ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական որոշ հետևանքները:

Ահա, ի մի բերելով հայ վաճառականության բազմասպեկտ գործունեության մի քանի տեսանկյուններ՝ փորձ է արվել այն ներկայացնել որպես ինքնուրույն պատմամշակութային միավոր, ֆենոմեն, որպես կարևորագույն տարր ինչպես հայ ժողովրդի պատմության, այնպես էլ համաշխարհային պատմության համատեքստում:

Հետազոտության մեթոդաբանությունը

Այս խնդիրների լուծումն ատենախոսությունում հիմնականում իրականացվել է տեսական հետազոտության մեթոդների միջոցով: Աշխատանքը

առաջին «գրույց-բանավեճը», «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», 1997, թիվ 3, էջ 89-100, Գույնի՝ Ստեփանոս Դաշտեցու անտիպ «գրույց-բանավեճերը», «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», 2009, թիվ 3, էջ 113-138:

շարադրելիս կիրառվել են պատմականության, պատմահամեմատական, համեմատական-համադրական վերլուծության մեթոդաբանական սկզբունքները:

Չայ վաճառականության գործունեության պատմական պայմանների ու առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը կատարվել է պատմականության սկզբունքով, իսկ հայ վաճառականի բարոյական նկարագրի ներկայացումն իրականացվել է համեմատական-համադրական վերլուծության միջոցով: Պատմահամեմատական, համեմատական-համադրական վերլուծության մեթոդաբանական սկզբունքների միջոցով ցույց է տրվել ժողովուրդների շփման ու փոխհարստացման, առօրեական մտածողության զարգացման, հայ մշակույթի զարգացման ու հայալեզու տպարանների հիմնադրման ու գրքերի տպագրության գործընթացում հայ վաճառականների ունեցած դերակատարությունը:

Ատենախոսության գիտական նորույթ

Ատենախոսությունում առաջադրվել են գիտական նորույթ պարունակող մի շարք դրույթներ, որոնցից առավել կարևորներն են.

- քննական վերլուծության ենթարկելով հայ վաճառականության բարոյական նկարագրի մասին հայ և օտարազգի մտածողների արտահայտած կարծիքները՝ այն միտքն է հիմնավորվում, որ դրանք եղել են հիմնականում միակողմանի ու թերի, հետևանք մակերեսային պատկերացման:

- հիմք ընդունելով հայ վաճառականների ինքնակենսագրական ու ինքնաբնութագրական նյութերը՝ ատենախոսությունում մերժվում է հայերի մասսայական առևտրով զբաղվելու հանգամանքը հայ ժողովրդի բնատուր առևտրական ջիղով (Ի. Կանտ) և կամ շքեղությամբ ու հարստությամբ աչքի ընկնելու ձգտումով (Շ. Մոնտեսքյո) բացատրելու փորձերը՝ դա դիտելով որպես օտարի լծի հետևանքով մեր ժողովրդին պարտադրված հասարակական ծանր կացությունից դուրս գալու փորձ ու գոյատևելու ճիգ:

- ատենախոսության մեջ մերժվում է նաև այն տեսակետը, որ իբր հայ վաճառականներին խորթ ու օտար է եղել հայրենասիրության զգացումը, ընդհակառակը, առաջադրվում է այն դրույթը, որ հայ վաճառականությունն ըստ կարելիվույն նպաստել է հայ մշակույթի և հատկապես գրատպության ու շինարարական արվեստի զարգացմանը, հանդես եկել որպես հայ հասարակական-քաղաքական կյանքին տոն ու ընթացք տվող առաջատար ուժ, որոշակի քայլեր կատարել հայ ազատագրական մտքի մշակման գործում:

- հայ վաճառականության գործունեության բարոյահոգեբանական որոշ ասպեկտների ուսումնասիրությամբ այն դրույթն է հիմնավորվում, որ չնայած հայ վաճառականությունը կոչված էր զբաղվելու նախ և առաջ ու գերազանցապես տնտեսական գործունեությամբ, բայց դրա հետ մեկտեղ բացառիկ դերակատարություն է ունեցել ժողովուրդների շփման ու փոխհարստացման, դրական գիտելիքների տարածման գործում՝ դրանով իսկ այլազգի վաճառականների հետ մեկտեղ հանդես գալով որպես ներկայիս գլոբալիզացիոն գործընթացների նախակարապետ:

- վերլուծելով հայ վաճառականության գործունեության մասին սկզբնաղբյուրներում պահպանված քննադատական որոշ դիտողություններ (Գր. Դարանաղցի, Ստ. Դաշտեցի և այլն)՝ ատենախոսության մեջ առաջադրվում է այն դրույթը, որ հայ վաճառականներն իրենց վարք ու բարքով, կրոնական կաշկանդումներից ազատ ապրելակերպով և ըստ էության աշխարհիկ միստ ու կացով օրինակ են ծառայել կրոնական ավանդույթներով ապրող ժողովրդական

զանգվածների համար, նպաստել վերջիններիս առօրեական գիտակցության փոփոխությանն ու ըստ էության աշխարհիկացմանը:

- հայ վաճառականության գործունեության մշակութաբանական որոշ ասպեկտների վերլուծությունից այն եզրակացությունն է կատարվում, որ հայ վաճառականությունը մի կողմից նպաստել է հայ մշակույթում արևմտյան ու արևելյան մշակույթի արժեքների ներթափանցմանն ու համադրմանը, իսկ մյուս կողմից հանդես գալով որպես սոցիալական պատվիրատու՝ թելադրել է իր կամքն ու ճաշակը, նպաստել արվեստի մեջ աշխարհիկ միտումների ուժեղացմանը:

- ավելին, մեծ է եղել հայ վաճառականության դերակատարությունը նաև լուսավորության տարածման ու գրատպության զարգացման տեսանկյունից: Գիտակցելով իրենց տգիտությունը, դրանից բխող աղետալի հետևանքները և հասկանալով կրթված լինելու կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը՝ հայ վաճառականները դարձել են կրթության ու լուսավորության քարոզիչներ՝ հովանավորելով հայալեզու տպարանների հիմնադրումն ու գրքերի տպագրությունը:

- ատենախոսության մեջ առաջադրում է նաև այն դրույթը, որ առևտուրը, լինելով հասարակական աշխատանքի բարդ, հակասական ու վտանգաշատ ոլորտ, անշուշտ, պարունակում էր նաև բացասական լիցք: Ցավոք, ազգային պետության ու պետականության բացակայության պայմաններում հայ վաճառականությունը հանդես էր գալիս որպես օտար տերությունների գործակալ, իսկ նրա աշխատանքի պտուղները հիմնականում վայելում էին ուրիշները...

Ատենախոսության տեսական ու գործնական նշանակությունը

Չետագոտությունից բխող գիտական եզրակացություններն ու մտտեցումներն ունեն տեսական և գործնական նշանակություն: Ատենախոսության մեջ վերլուծվում են հայ պատմափիլիսոփայության ուսումնասիրության տեսանկյունից կարևոր և չքննարկված հարցեր, նոր լույսի ներքո ցույց են տրվում հայ վաճառականության գործունեությունից բխող բարոյահոգեբանական ու մշակութաբանական ինչպես դրական, այնպես էլ բացասական որոշ հետևանքներ, հայ վաճառականության ֆենոմենը ներկայացվում է որպես պատմամշակութային երևույթ:

Ատենախոսության որոշ դրույթներ, մտտեցումներ և եզրահանգումներ կարող են մեթոդաբանական նշանակություն ունենալ հատկապես հայ ժողովրդի պատմության մշակութաբանական ու առհասարակ պատմափիլիսոփայական վերլուծությամբ զբաղվողների համար:

Ատենախոսության մեջ կատարված բացահայտումները կարող են նպաստել «հայ վաճառականության ֆենոմենի» բազմակողմանի ու խորքային ուսումնասիրությանը, հայ վաճառականության բարդ ու բազմաբնույթ գործունեության առաջին հայացքից անկարևոր թվացող ասպեկտների ըստ արժանվույն լուսաբանմանը:

Ատենախոսության փորձաքննությունը

Չետագոտության հիմնական գաղափարներն ու դրույթները արտացոլվել են գիտական հանդեսներում տպագրված հոդվածներում: Չեղինակը գիտական զեկուցումով հանդես է եկել «ԱՅԱՍ» Ծովային Չետագոտությունների Ակումբի 25-

ամյակին նվիրված «Ծովի մշակույթը մարդկության մշակույթն է՝ քաղաքակրթությունների երկխոսություններում» գիտաժողովում /2010թ. մայիս/։ Ատենախոսությունը երկու անգամ քննարկվել է ԵՊՀ փիլիսոփայության պատմության ամբիոնում և 2010թ. հոկտեմբերին երաշխավորվել է հրատարակային պաշտպանության։

Ատենախոսության կառուցվածքն ու ծավալը

Ատենախոսությունը կազմված է ներածությունից, երեք գլուխներից (առաջին գլուխն ունի երեք, իսկ մյուս երկու գլուխները՝ եկրուական ենթագլուխներ), եզրակացությունից և օգտագործված ու հիշատակված գրականության ցանկից։ Աշխատանքի ծավալը 149 էջ է։

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՑ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ներածությունում հիմնավորվում է հետազոտվող թեմայի արդիականությունն ու հրատապությունը, ներկայացվում է տեսական մշակվածության աստիճանը, ձևակերպվում են հետազոտության նպատակն ու խնդիրները։

Առաջին գլուխը՝ «Հայ վաճառականության գործունեության պատմական պայմաններն ու առանձնահատկությունները (XVII-XVIIIդդ.)», բաղկացած է երեք ենթագլուխներից և նպատակ ունի բացահայտելու հայ վաճառականության ծավալած առևտրական գործունեության առանձնահատկությունները, հայերի՝ առևտրով զբաղվելու հիմնական պատճառները։ «XVII-XVIIIդդ. հայ վաճառականության ծավալած առևտրական գործունեության համառոտ ակնարկ» ենթագլխում ներկայացվում է հայ առևտրական դասի կազմավորման գործընթացը, որտեղ մի կողմից կարևոր նշանակություն է ունեցել Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, իսկ մյուս կողմից՝ հայ ժողովրդի պատմական ճակատագիրը, ինչի հետևանքով հայերը սփռվել են համայն աշխարհով մեկ՝ աստիճանաբար ներառվելով համաշխարհային առևտրահարաբերություններում։ Համաշխարհային ապրանքափոխանակության գործընթացում հայ վաճառականությունն ակտիվ մասնակցություն է ունենում հատկապես 17-18-րդ դարերում։ Բանն այն է, որ այս շրջանում Եվրոպայում բուռն կերպով զարգացող արտադրությունը կարիք ուներ հուսման հարուստ ու որակյալ աղբյուրների, որոնցով հարուստ էր Արևելքը, բայց Արևմուտք-Արևելք առևտուրը քարավանային ճանապարհներով խիստ դժվարացել էր թուրք-պարսկական անդադար պատերազմների պատճառով, մյուս կողմից Եվրոպացիներն առհասարակ սովոր չէին քարավանային առևտրի ձևերին։ Հետևապես Եվրոպայի համար Թուրքիայի վրայով Իրանի հետ առևտրահարաբերությունների մեջ մտնելու լավագույն եղանակը հրեա և հույն վաճառականներից զատ նաև ազգային պետականություն չունեցող և համայն աշխարհով մեկ սփռված միջնորդ հայ վաճառականների ծառայություններից օգտվելն էր։

Բանի որ ատենախոսության նպատակներից դուրս է աշխարհի բոլոր երկրներում առանձին-առանձին հայ վաճառականության գործունեության

ուսումնասիրությունը, ուստի այս ենթագլխում մեծ ուշադրություն է դարձվել հայկական գաղթօջախներից մասնավորապես Նոր Ջուղայի հայ վաճառականության գործունեությանը, հակիրճ անդրադարձ է կատարվել Լևանտում, Արևմտյան Եվրոպայի երկրներից հատկապես Իտալիայում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում և Հոլանդիայում, ինչպես նաև Արևելյան Եվրոպայում հայ վաճառականների գործունեությանը։ Քննարկվել է հայ վաճառականների գործունեությունը Ռուսաստանում և Հնդկաստանում։ Հատկապես ուշադրություն է դարձվել այն հանգամանքի վրա, որ հայ վաճառականների գործունեության կարևորագույն նախապայմաններից մեկը եղել է նրանց շնորհիվ արտոնյալ կարգավիճակը։ Ինչ վերաբերում է արտոնություններին, ապա ատենախոսը գտնում է, որ աշխարհի գրեթե բոլոր երկրներում հայ վաճառականությանն արտոնություններ շնորհում էին սեփական տնտեսական կյանքը բարելավելու, պետական գանձարանները հարստացնելու և ավելի կարճ ու հեշտ ուղիներով իրենց խնդիրները լուծելու նպատակով։ Եվ այն պահից, երբ այլևս հայ վաճառականների այդ ծառայությունների կարիքը չէր զգացվում, նրանք միջոցներ չէին խնայում հայերին մրցակցային ասպարեզից հեռացնելու համար։

Առաջին գլխի երկրորդ ենթագլխում՝ «Հայ վաճառականության ֆենոմենի պատմափիլիսոփայական արժեվորման առաջին փորձերը», օգտվելով հայ վաճառականության գործունեության վերաբերյալ տեսական-փիլիսոփայական հարցադրումներ պարունակող գրավոր աղբյուրներից, համեմատական վերլուծության միջոցով ներկայացվում է հայ վաճառականության ֆենոմենը մի կողմից հայ մտավորականների, մյուս կողմից՝ համաշխարհային տեսական-փիլիսոփայական մտքի ներկայացուցիչների ընկալմամբ։ Նման համեմատությունն առաջին հայացքից՝ զարմանք ու շփոթմունք է առաջացնում, քանի որ հայ վաճառականը հայ մտավորականին ներկայանում է իբրև ապաքաղաքական, ապագային մի դաս, որը զուրկ է, կարծես, մարդկային դրական հատկանիշներից, մինչդեռ դրսում, օտարագի մտածողների կողմից հայ վաճառականության վերաբերյալ արտահայտված կարծիքները գրեթե միաբերան դրական են։ Նկատի ունենալով, իհարկե, հայ իրականության մեջ առհասարակ վաճառական դասի հանդեպ ձևավորված բացասական տրամադրվածությունը, որն իր արտահայտությունն է գտել նաև գիտական ու գեղարվեստական գրականության էջերում, ատենախոսը փորձում է բացահայտել այդօրինակ հակասական վերաբերմունքի խորքային պատճառները։ Բանն այն է, որ դրսում ամենուր հայ վաճառականները դրական պարաբերմունքի ու ջերմ ընդունելության էին արժանանում այն պարզ պատճառով, որ նրանք, ժամանակակից տերմինաբանությամբ, իրենց ժամանակի քաղաքակրթական արժեքներ տարածողներն էին, գլոբալիզացիոն գործընթացներն իրականացնողները։ Այսպիսի պայմաններում, բնականաբար, նրանց հանդեպ վերաբերմունքը պետք է դրական լիներ։ Իսկ հայ իրականության մեջ գոյություն ունեցող բացասական տրամադրվածությունը, որն ինչ-որ իմաստով նաև այսօր է առկա, բացատրվում է հայ վաճառականության տնտեսական գործունեությունից բխող արատավոր այն երևույթներով, որոնք բացասաբար էին անդրադառնում հայ հասարակության և հատկապես ամուսնաընտանեկան հարաբերությունների վրա։ Այսպիսով, հայ առևտրականն արարում էր օտարի հողում՝ զարգացնելով ուրիշ տնտեսությունն ու մշակույթը, հետևապես նրանց կողմից դրական վերաբերմունքի էր արժանանում։ Բայց կար մեղալի մյուս երեսը։ Եթե դրսում տեսանելի ու շոշափելի էին հայ

վաճառականության գործունեության դրական հետևանքները, որով և պայմանավորված էր այդ դասի նկատմամբ ձևավորված դրական վերաբերմունքը, ապա ներսում՝ հայ մտավորականների ընկալմամբ ու հայապահպանության տեսանկյունից այդ գնահատականը զլխավորապես բացասական երանգավորում ուներ, քանզի նույնքան տեսանելի ու շոշափելի էին հայ վաճառականության գործունեության բացասական հետևանքները, մեզ բաժին հասնող արատավոր ու վատ երևույթները: Չէ՞ որ ընկնելով նյութական շահի ետևից՝ հայ վաճառականը հաճախ օտարվում էր հայրենի տուն ու եզերքից, վտանգի տակ դնում սեփական բարոյական նկարագիրն ու առհասարակ հայի ազգային ինքնությունը:

Առաջին զլխի երրորդ ենթագլխում՝ «*վաճառականությունը վաճառականության գնահատմամբ*», օգտվելով առևտրական ճանապարհորդությունների ընթացքում վաճառականների կազմած օրագրություններից, հաշվեմատյաններից ու ինքնակենսագրական երկերից, ներկայացվում է հայ վաճառականության ինքնագնահատականը բացահայտելու համար, թե ինչպիսին է եղել նրա ինքնագիտակցությունը, ինչպես է ընկալել ինքն իրեն և ինչպես է գնահատել իր գործունեությունը: Չէ՞ որ գրասենյակային մտածողությունը դեռևս վաճառականության ճանաչողություն չէր: Այդ նպատակով ուսումնասիրվել ու քննության է ենթարկվել երեք հայ վաճառականների՝ Ջաքարիա Ազուլեցու, Եղիա Մուշեղյան Կարնեցու և Ստեփանոս Դաշտեցու թողած մատենագրական ժառանգությունը, որում հարուստ ու հետաքրքիր տեղեկություններ կան ոչ միայն ժամանակի պատմաբանական պայմանների, աշխարհի տարբեր ժողովուրդների սովորույթների ու բարքերի մասին, այլև հենց վաճառականության կյանքի, կենցաղի, գործունեության ձևերի ու եղանակների և համանման այլ հարցերի մասին: Ավելին, այդ գրական ժառանգության հիման վրա հնարավոր է պատկերացում կազմել նաև վաճառականության կրթական մակարդակի, գրական-գեղարվեստական ճաշակի ու հետաքրքրությունների մասին, քանի որ նրանք հաճախ գրի են առել նաև իրենց մտորումներն ու այլ վաճառականների հետ ունեցած քննարկումները փիլիսոփայական նշանակություն ունեցող տեսական ու գործնական մի շարք հարցերի վերաբերյալ: Իսկ այսպիսի տեղեկությունները չափազանց կարևոր են հայ վաճառականության ֆենոմենի պատմափիլիսոփայական վերլուծության տեսանկյունից, քանի որ սեփական կյանքի պայմանների նկարագրությունը, նրանց վերաբերմունքն իրենց ընտրած կենսաձևի նկատմամբ միջնորդավորված կերպով արտահայտում են առհասարակ առևտրի ու վաճառականության հանդեպ նրանց ունեցած վերաբերմունքն ու գնահատականը: Ուստի այդօրինակ նկարագրություններն ու բնութագրությունները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ հայ վաճառականության՝ սեփական գործունեության վերլուծության, ինքնագիտակցության, ինքնագնահատության փորձեր:

Իսկ երբ հայ վաճառականության ֆենոմենի վերաբերյալ հայ և օտարերկրյա մտավորականների մոտեցումները (հետերիոստերեոտիպերը) համեմատում ենք հայ վաճառականների ինքնագնահատականի (ավտոստերեոտիպի) հետ, տեսնում ենք, թե ինչպես և ինչքան տարբերվում են միևնույն երևույթի մասին տարբեր տեսանկյուններից կատարած դիտարկումները, թե դրսից, նույնիսկ հայրենակիցների աչքերով տեսածն ու ընկալածը որքան տարբերվում է ներսից ընկալված իրողությունից: Իսկ սա

նշանակում է, որ հայ վաճառականության ֆենոմենի պատմափիլիսոփայական վերլուծության տեսանկյունից դեռևս բավական չեն ոչ օտարների կողմից հնչեցված, թող որ անգամ անչափ շոյող, դրական կարծիքներն ու մոտեցումները և ոչ էլ հայ մտավորականների կողմից կատարված երբեմն նույնիսկ շատ դիպուկ դիտողությունները: Ավելին, հայ վաճառականների ինքնագնահատության վերլուծությունից առեմախոսը համգում է այն եզրակացության, որ ապրելով իր կարողությունների լավագույն դրսևորման հնարավորությունների բացակայության պայմաններում, մեր ժողովուրդը, պատմական խաչուղիներում չկործանվելու և գոյատևելու մղումով, դատապարտված է եղել հաղթահարելու բազմաթիվ ու բազմապիսի դժվարություններ ու փորձություններ: Այստեղից էլ ընտրել է վաճառականի կենսակերպը, որը հնարավոր կդարձներ իր հետագա գոյությունը:

Երկրորդ զլուխը՝ «*Հայ վաճառականության գործունեության բարոյահոգեբանական նշանակությունը*», նվիրված է հայ վաճառականության գործունեությունից բխող այնպիսի հետևանքների ուսումնասիրությանը, որոնք մեծապես նպաստել են մարդկանց առօրեական մտածողության զարգացմանը և հասարակական գիտակցության առաջընթացին առհասարակ:

Առաջին ենթագլխում՝ «*Հայ վաճառականության դերը ժողովուրդների շփման ու փոխհարստացման գործընթացում*», վերլուծելով 17-18-րդ դարերի հայ վաճառականներ Տեր-Դավթի որդի Գովհաննեսի «Հաշվետումարը» և Գովհաննես Թովմաճանի «Ինքնակենսագրությունը», փորձ է արվում ցույց տալու, թե ինչպես են հայ վաճառականներն իրենց տնտեսական գործունեությանը զուգահեռ, հաճախ նույնիսկ իրենց կամքից անկախ, աշխարհի տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներին ծանոթացրել միմյանց սովորույթներին ու բարքերին՝ այդպիսով նպաստելով ժողովուրդների շփման ու փոխհարստացման գործընթացներին:

Հատկապես ուշագրավ են Գովհաննես Ջուղայեցու Տիբեթյան գրառումները: Բանն այն է, որ 17-րդ դարում Տիբեթը ըստ էության փակ էր աշխարհի համար, հետևաբար շատ քչերին էր հաջողվում ներթափանցել այդ յուրօրինակ աշխարհը: Այդ քչերից էր նաև Գովհաննես Ջուղայեցին, որը, տարիներ շարունակ ապրելով Տիբեթի մայրաքաղաք Լհասայում, շատ բան էր հասցրել սովորեցնել թե՛ իր հետ գործարքներ կապող առևտրականներին, թե՛ տեղի իշխանություններին, վերնախավին ու ժողովրդին առհասարակ:

Այդ տեսակետից կարևոր գրառումներ կան նաև Գովհաննես Թովմաճանի ինքնակենսագրական երկում: Վերջինս աչքի է ընկնում հատկապես Եթովպիայի մասին հետաքրքրական տեղեկություններով: Բանն այն է, որ եվրոպացիների մուտքը Եթովպիա խիստ արգելված էր նախկինում լատին միսիոներների ծավալած գործունեության հետևանքով առաջացած անախորժությունների պատճառով: Ըստ այդմ սպիտակամորթ ժողովուրդներից միայն հայերը և հույները այստեղ այցելելու իրավունք ունեին, հետևապես մեծ է եղել հայերի և հատկապես հայ վաճառականների դերակատարությունը մի կողմից եվրոպական երկրներում Եթովպիան ներկայացնելու, իսկ մյուս կողմից՝ եվրոպական արժեքները Եթովպիայում տարածելու տեսանկյունից: Պարզվում է, որ Եթովպիայում Թովմաճանը մարդկանց սովորեցնում է հաշվապահական հմտություններ, նա նաև կենցաղային մի շարք կարևորագույն գիտելիքներ է փոխանցում նրանց, ավելին, որպես Եթովպիային ծանոթ, մարդկանց

սովորույթներին, կենցաղին ու բարքերին քաջատեղյակ անձնավորություն, արժանանում է նույնիսկ Ֆրանսիայի թագավորի ընդունելությանը:

Ատենախոսության այս ենթագլխում այն եզակացությունն է կատարվում, որ որպես տարերային, օբյեկտիվ գործընթաց՝ հայ վաճառականի տնտեսական գործունեությունն ունենում էր իր մշակութային հետևանքները՝ միաժամանակ նպաստելով նաև աշխարհի տարբեր երկրների միջև կապերի հաստատման, միմյանց վերաբերյալ տեղեկատվության ապահովման, գիտելիքների տարածման և, վերջապես, բարքերի ու սովորույթների փոփոխության և զարգացման գործընթացներին:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «*Հայ վաճառականության դերը առօրեական մտածողության զարգացման գործում*», քննարկվում են այնպիսի հարցեր, որոնք վերաբերում են հայ վաճառականության գիտակցության աստիճանական փոփոխությանը, ինչն էլ ի վերջո ազդում էր հայ հասարակության առօրեական մտածողության վրա, նպաստում նրա աշխարհիկացմանը:

Առհասարակ առօրեական մտածողության զարգացման առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը չափազանց կարևոր է այն պատճառով, որ հենց առօրյա գիտակցությունում տեղի ունեցող փոփոխություններն են հիմք դառնում հասարակական գիտակցության ցանկացած առաջընթացի համար: Հասարակական գիտակցությունը ձևավորվում է առանձին անհատների կողմից ներկայացված հայացքների ու գաղափարների հիման վրա, երբ վերջիններս ձեռք են բերում մասսայական բնույթ: Եթե փորձենք սոցիալական փոփոխության եզրույթներով ներկայացնել այս իրողությունը, ապա պետք է նշել, որ սա անհատականացման ու տիպականացման գործընթացի մի յուրօրինակ դրսևորում է:

Շփվելով այլ արժեքային համակարգերի հետ՝ հայ վաճառականությունը յուրացրել է այդ համակարգերի արժեքների ու մոտեցումների մի մասը, այսինքն՝ իրեն հետաքրքրող հարցերի և իր շահերի տեսանկյունից անհատականացրել է դրանք: Որոշակի հետաքրքրություն առաջացնելով նաև հայ հասարակության տարբեր շրջանակներում՝ տիպականացման շնորհիվ այդ նոր մոտեցումները սկսել են մասսայական ուշադրության ու ընդունելության արժանանալ:

Ատենախոսության այս մասում քննության են ենթարկվել երեք վաճառականներից մեզ ժառանգված գրավոր աղբյուրներ: Առաջինն աղա Մարգար Շահրիմանյանի թարգմանությամբ ու անմիջական նյութական հովանավորությամբ տպագրված «Թուղթք Զինաց» աշխատությունն է, երկրորդը՝ Պոլսահայ վաճառական Հովհաննես Թովմաճանի ինքնակենսագրական երկը, իսկ երրորդը՝ Հովհաննես Դաշտեցու գրույց-բանավեճերը:

Եթե Մարգար Շահրիմանյանը փորձում է Հինաստանի, նրա բնակչության սովորույթների ու բարքերի մասին գիրք տպագրելու միջոցով ինչ-որ կերպ աջակցել հայ վաճառականությանը, տեսականորեն նպաստել մարդկանց գիտակցության առաջընթացին, ապա Հովհաննես Թովմաճանը իր գիտելիքներով ու տեղափոխած ապրանքներով տարերայնորեն նպաստում է մարդկանց գիտակցության առաջընթացին: Բայց առօրեական մտածողության փոփոխության գործընթացներն առավել տեսանելի էին դառնում առևտրական քարավանատներում, ուր երկարատև առևտրական ճանապարհորդությունից հետո վաճառականները կրկնապես էին առնում հանգստանալու: Հոգնեցուցիչ ճանապարհորդությունների հանգստի պահերին նրանք քննարկում էին

ժամանակի մարդկային միտքը հուզող հասարակական-քաղաքական, փիլիսոփայական ու գիտական ամենատարբեր խնդիրներ: Իսկ հարցերի քննարկումը մի կողմից հանգեցնում էր տարբեր մշակույթների շփմանն ու փոխհարստացմանը, իսկ մյուս կողմից՝ փոխհանդուրժողականության ու փոխըմբռնման մթնոլորտի ստեղծմանը, վերջին հաշվով այն նպաստում էր նաև վաճառականության առօրյա գիտակցության զարգացմանը և տեսական պատրաստականության բարձրացմանը:

Մյուս կողմից, սակայն, առօրյա գիտակցության փոփոխության գործընթացներին մեծապես նպաստում էին ոչ միայն և ոչ այնքան վաճառականների տեղափոխած ապրանքներն ու նրանց տեսական պատրաստականությունը, որքան նրանց կերպարն ինքնին, նրանց վարքուբարքը, սովորույթներն ու ապրելակերպը: Իսկ այդ կերպարը եղել է բարդ ու հակասական: Բանն այն է, որ վաճառականների գործունեությունից բխող դրվատելի հետևանքներին զուգահեռ, ցավոք, ի հայտ էին գալիս նաև մի շարք բացասական հետևանքներ: Մի երևույթ, որը չէր կարող վրիպել ոչ մտավորականության և ոչ էլ հատկապես ժողովրդի ուշադրությունից: Այս առնչությամբ աշխատանքում քննության է առնվել հատկապես 17-րդ դարի նշանավոր ժամանակագիր Գր. Դարանազու դրսևորած բացասական վերաբերմունքը հայ վաճառականության վարքուբարքի հանդեպ:

Այս ամենի հիման վրա ատենախոսը եզրակացնում է, որ առևտրական ճանապարհորդությունների ընթացքում հայ վաճառականները ծանոթանում ու շփվում էին տարբեր ժողովուրդների հետ, նրանց մշակույթին, բարքերին ու սովորույթներին: Այդ ընթացքում նրանք, բնականաբար, չէին կարող անտարբեր մնալ իրենց տեսածների ու լսածների հանդեպ: Նրանց ուշադրությունից չէին կարող վրիպել ոչ գիտության նորագույն ձեռքբերումները, ոչ էլ տարբեր ժողովուրդների կենսակերպը, նիստ ու կացը, սովորույթներն ու բարքերը: Ըստ այդմ սեփական կյանք ու կենցաղով վաճառականները ազդեցություն էին գործում մարդկանց գիտակցության վրա: Այսինքն՝ հասարակության մեջ նոր բարքեր, ճաշակ ու մտածողություն էին ներարկում:

Երրորդ գլխում՝ «*Հայ վաճառականության գործունեության մշակութաբանական նշանակությունը*», ներկայացվում է հայ վաճառականության ունեցած դերակատարությունը հայ մշակույթի զարգացման ու հայալեզու տպարանների հիմնադրման ու հայ գրքի տպագրության տեսանկյունից:

Առաջին ենթագլխում՝ «*Հայ վաճառականության մշակութային գործունեության հարցի շուրջ*», ելնելով հայ մշակույթի պատմության վերաբերյալ որոշակի գրականության ուսումնասիրությունից, ներկայացվում է հայ վաճառականության ունեցած դերակատարությունը հայ մշակույթի զարգացման գործում: Բայց քանի որ մշակույթի բնագավառը չափազանց լայն է ու ընդգրկուն, ուստի ատենախոսության մեջ անդրադարձ է կատարվել միայն ճարտարապետության ու գեղանկարչության զարգացման գործընթացում վաճառականության ունեցած դերակատարությանը:

17-18-րդ դարերի հայ ճարտարապետության պատմության ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ այդ շրջանի ճարտարապետության զարգացման տեսակետից կարևոր նշանակություն են ունեցել նաև հայ վաճառականները ինչպես հայրենիքում, այնպես էլ առավել ծաղկուն հայկական գաղթօջախներում: Առևտրական գործունեություն ծավալելով հիմնականում Եվրոպայի ու Ասիայի բազմաթիվ երկրներում ու

ծանոթանալով տարբեր ժողովուրդների մշակույթներին՝ հայ վաճառականները փորձել են հնարավորինս ընդօրինակել այդ ամենը՝ դառնալով եկեղեցիների, ճարտարապետական այլ շինությունների պատվիրատուն ու մեկենասը:

Բնականաբար, հայ վաճառականների ուշադրությունից չեն վրիպել իրենց «եվրոպական գործընկերների» առանձնատները, դրանց ներքին հարդարանքը և, առհասարակ, կահ կարասին: Ուստի եկեղեցիներից բացի հայ վաճառականները անմիջապես ձեռնամուխ են եղել շքեղ առանձնատների ու խոջայական ապարանքների կառուցմանը և գեղարվեստական հարդարմանը, ինչն էլ իր հերթին նպաստել է գեղանկարչության զարգացմանը: Հատկանշական է, որ հայ վաճառականները հաճախ զբաղվելով նաև եվրոպական մշակութային արժեքների, ի մասնավորի կտավների վաճառքով, ակամայից նպաստել են դրանց տարածմանը:

Արևմտյան արժեքներից բացի հայոց մշակութային կյանքում ծանրակշիռ տեղ են զբաղեցրել նաև արևելյան արժեքները, քանզի հայ վաճառականները շրջում էին նաև ասիական երկրներում: Այս հանգամանքն առավել ցայտուն դրսևորվել է Նոր Ջուղայի մշակութային կյանքում, մասնավորապես այնտեղ կառուցված ապարանքների որմնանկարներում: Բայց, չնայած տարբեր ուղղությունների ազդեցությանը, այս շրջանի մշակույթը կարողանում է ընկալել եվրոպական գեղանկարչության սկզբունքները, համադրել արևելյան մշակույթի հետ՝ պահպանելով հայկական մշակույթին, հայկականությանը բնորոշ կարևորագույն առանձնահատկությունները:

Այս ամենի վերլուծությունը ատենախոսին հանգեցնում է այն եզրակացության, որ մեծ ու կարևոր է եղել հայ վաճառականության դերակատարությունը նաև հայ մշակույթի զարգացման գործում: Դառնալով եկեղեցիների վերանորոգման կամ կառուցման մեկենասն ու հովանավորը, ինչպես նաև իրենց համար կառուցելով հսկայաշեն ու շքեղ ապարանքներ՝ հայ վաճառականներն այդպիսով նպաստում էին առհասարակ ճարտարապետության զարգացմանը: Իսկ եկեղեցական սրբապատկերներ ու իրենց ապարանքների համար որմնանկարներ պատվիրելով՝ նրանք զարկ էին տալիս գեղանկարչության զարգացմանը: Վերածննդի ու նոր շրջանի ժամանակի հրամայական պահանջով, ինչպես նաև պատվիրատուի սոցիալական կարգավիճակով պայմանավորված՝ աստիճանաբար սկսում էր գեղանկարչության աշխարհիկացման գործընթացը, որն իր հերթին նպաստում էր նոր ժանրերի՝ դիմանկարի, բնանկարի ու նատյուրմորտի զարգացմանը:

Երկրորդ ենթագլխում՝ *«Հայ վաճառականության դերը գրատպության զարգացման գործում»*, ներկայացվում է հայ վաճառականության գործունեությունը հատկապես հայալեզու տպարանների հիմնադրման և հայ գրքի տպագրության ասպարեզում: Բացահայտելու համար, թե ինչը դրդեց վաճառականի բազմազբաղ ու եկամտաբեր գործին զուգահեռ, հաճախ նույնիսկ դրա հաշվին, ձեռնամուխ լինել տպարանի հիմնադրման ու գրքերի տպագրման դժվարին աշխատանքներին, առանձնացվել և ուսումնասիրվել է թվով հինգ վաճառական-տպարանատերերի գործունեությունը: 17-18-րդ դարերի հայտնի վաճառական-տպարանատերեր Ավետիս Դլիճենցի (Ամստերդամ), Սահրադի որդի խոջա Գասպարի (Վենետիկ), ազուլեցի խոջա Գուլնազարի որդի Նահապետի (Վենետիկ), նորջուղայեցի վաճառական խոջամալի որդի Գրիգոր Խալաթյանցի (Պետերբուրգ) և Սարգիս Ծատուր Աղավալյանի (Մադրաս) գործունեության ուսումնասիրությունից այն եզրակացությունն է կատարվում, որ մտավոր

հսկայական ջանքերի շնորհիվ և մեծամեծ գումարներ ծախսելով աշխարհի տարբեր երկրներում հայ վաճառականները հայալեզու տպարաններ հիմնել են միևնույն վեհ նպատակով, այն է՝ ինչ-որ կերպ գորավիզ լինել հայոց ազգին: Եթե Ավետիս Դլիճենցը, խոջա Գասպարն ու Նահապետը եվրոպայից էին փորձում դա անել, ապա նորջուղայեցի վաճառական խոջամալի որդի Գրիգոր Խալաթյանցը «սակս հասարակութան պատուելի ազգին իմոյ» օգտակար լինելու գործին ձեռնամուխ է լինում Ռուսաստանում, իսկ Ծատուր Աղավալյանը՝ Յոնկաստանում: Նրանցից Ավետիս Դլիճենցն առժամանակ ստիպված է լինում նույնիսկ թողնելու վաճառականի աշխատանքը, խոջա Գասպարը ճիգ ու ջանք չի խնայում «ի փառս հայոց ազգի», Գուլնազարի որդի Նահապետն ամբողջ ունեցվածքն է ի սպաս դնում տպարանի հիմնադրման ու հայ ժողովրդի համար կենսական նշանակություն ունեցող գիրքը՝ «Սաղմոսի» աշխարհաբար մեկնությունը տպագրված տեսնելու համար, Գրիգոր Խալաթյանցը հանում ազգանպաստ այդ գործի մի ամբողջ կարողություն է զոհաբերում, իսկ Ծատուր Աղավալյանը ձեռնամուխ է լինում «ի լուսատուրութիւն և ի պայծառութիւն ազգիս մերոյ» ծառայող գրքերի գրեթե անվճար տպագրման աշխատանքներին...

Այսպիսով, ատենախոսության մեջ մերժվում են որոշ մտավորականների (Գ. Ջարբինալյան, Գ. Լևոնյան) այն գնահատականները, թե գիրքը նրանց համար լոկ վաճառքի ենթակա ապրանք էր, որից կարելի էր մեծ եկամուտ ակնկալել: Իհարկե, այսպանելի չէ նաև այն հանգամանքը, որ գրքերի տպագրության գործում մեծ դեր խաղացած լինի «վաճառական գնորդներ ունենալու հեռանկարը»⁴: Եթե այս հարցին նայենք բարոյականության դիրքերից, ապա պետք է նշել, որ նույնիսկ քրիստոնեական բարոյագիտության տեսանկյունից նյութական հարստություն ունենալը, դրան ձգտելն ինքնին մեղք չեն: Մեղք են ազահաբար դիզելու մոլուցքին տրվելն ու սեփական ունեցվածքի գերին դառնալը: Իսկ հայ վաճառականները բազմաթիվ դժվարությունների միջոցով և իրենց ողջ կյանքի ընթացքում կուտակած հարստությունն անգամ չեն խնայել ի նպաստ հայոց ազգի որևէ գործ կատարելու համար: Մի հանգամանք, ինչն, անշուշտ, մեզ հնարավորություն է տալիս խոսելու հայ վաճառականի տեսակի մասին, որն առանձնանում է իր յուրօրինակ կենսափոխակալությանը: Նա իր ունեցվածքի գերին չէ, և նրա կենսափոխակալության առանցքը ոչ թե հարստություն դիզելու անհազ մոլուցքն է, այլ ազգանվեր ու ազգօգուտ որևէ գործ կատարելը, որևէ բարի հիշատակ թողելը: Չէ՞ որ հենց ազգային արժանապատվության ու հայրենակիցներին ինչ-որ կերպ աջակից ու զորավիզ լինելու զգացումն է դարձել «ի շահ և ի բարօրութիւն հայոց ազգի» տպարանների ստեղծման հիմնական պատճառը:

Բայց հայ վաճառականները ոչ միայն տպարաններ էին հիմնում, այլև հովանավորում էին աշխարհի տարբեր երկրների տպարաններում հայալեզու գրքերի տպագրությունը: 1512-1800թթ. տպագրված շուրջ 1095 գրքերի առաջաբանների ու հիշատակարանների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ հայ վաճառականության նյութական հովանավորությամբ լույս են տեսել հայալեզու բազմաթիվ ու բազմաբնույթ գրքեր: Այդ գրականության մեջ պատկանելի թիվ են կազմել հատկապես իրենց գործունեության հետ անմիջականորեն առնչվող գիտություններին նվիրված գրքերը՝ մաթեմատիկայի ու հաշվապահության, երկրաչափության, աշխարհագրության ու

⁴ Ռ. Իշխանյան, Նոր գրական հայերենը 17-18-րդ դդ., Եր., 1979, էջ 72:

տոմարագիտության բնագավառներում: Այս գրականությունից բացի հայ վաճառականները նյութապես աջակցել են նաև կրոնական գրքերի, պատմագիտական, փիլիսոփայական, մասնավորապես բարոյագիտական այնպիսի երկերի տպագրությանը, որոնք ունեին ուսուցողական-դաստիարակչական ուղղվածություն: Հայ վաճառականության հովանավորությամբ տպագրվել են նաև թուրքերեն-հայերեն, ռուս-հայերեն, հայ-ռուսերեն, հայերեն բացատրական և այլ բառարաններ, այբբենարաններ: Բացի այդ «ի պետս աստուածասեր վաճառականաց» լույս են ընծայվել նաև տաղարաններ ու քերականական աշխատություններ:

Այդ ամենը, հարկավ, առաջին հերթին կոչված էր ծառայելու հենց վաճառականության ամմիջական շահերին, բայց կասկածից վեր է, որ այն միաժամանակ ծառայել է նաև որջ հասարակության կրթությանն ու լուսավորությանը:

«Եզրակացություններ»-ում ամփոփվում են հիմնախնդրի հետազոտման արդյունքները, կատարվում են մի շարք տեսական ընդհանրացումներ, ուրվագծվում թեմայի հետագա ուսումնասիրության պատմագիտական որոշ տեսանկյուններ: Դրանցից առավել կարևորներն են.

- Հայ վաճառականության գործունեության հատկապես բարոյահոգեբանական ու մշակութաբանական որոշ տեսանկյունների ուսումնասիրությունից այն եզրակացությունն է կատարվում, որ ցարդ չուսումնասիրվածը պակաս կարևորություն չի ունեցել հայ և առհասարակ համաշխարհային մշակույթի զարգացման գործում: Ավելին, հայ ժողովրդի արժանավայել տեղը նոր շրջանի համաշխարհային մշակույթի համատեքստում ցույց տալու համար առանձնակի ուշադրություն պետք է դարձնել հայ վաճառականության գործունեության պատմությանը, հայ վաճառականության ֆենոմենին:

- Հայ վաճառական դասի կազմավորումը եղել է աստիճանական ու պատմական երկարատև գործընթաց: Հայաստանի աշխարհագրական նպաստավոր դիրքի շնորհիվ համաշխարհային առևտրական հարաբերություններում հայերը նեռավել են դեռևս վաղմջական ժամանակներից, բայց առավել ակտիվ գործունեություն ծավալել են հատկապես 17-18-րդ դարերում:

- Հայ վաճառականության ակտիվ ու արդյունավետ գործունեությունը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ ելնելով իրենց սեփական տնտեսական շահերից՝ թե՛ Իրանը, թե՛ եվրոպական երկրները, թե՛ Ռուսաստանն ու Հնդկաստանը և թե՛ մյուս բոլոր երկրները հայերին շնորհում էին բազմաթիվ ու բազմապիսի արտոնություններ: Հատկապես հայերին արտոնություններ շնորհելու հանգամանքը պայմանավորված էր մեր ժողովրդի քաղաքական դրությանը: Քանի որ 17-18-րդ դարերի հայ վաճառականությունը զուրկ էր ազգային պետությունից ու պետական հովանավորությունից, ուստի հաճախ օգագործվում էր իբրև էժան աշխատուժ, որը, այլընտրանք չունենալով, բավարարվում էր առևտրական եկամտաբեր գործարքներից իրեն հասնող ցածր եկամուտներով: Ավելին, պետական հովանավորությունից զուրկ հայ վաճառականները չէին կարող մրցակիցներ դառնալ տնտեսապես հզոր որևէ երկրի համար:

- Ուսումնասիրելով ու համեմատելով հայ վաճառականության գործունեության վերաբերյալ հայ և օտարագի մտավորականների

զնահատականները, որոնք ըստ էության վաճառականության գործունեության պատմագիտական վերլուծության առաջին փորձերն են եղել, այն եզրակացությունն է կատարվում, որ հայ վաճառականության գործունեության վերաբերյալ դրսից, օտարագի մտավորականների կողմից տրված զնահատականները մեծապես տարբերվել են ներսից՝ հայ իրականության ու հայ մտավորականների տեսանկյունից կատարված դիտարկումներից: Պատճառն այն է, որ եթե դրսում հայ վաճառականության հանդեպ վերաբերմունքը հիմնականում եղել է դրական, ապա ներսում նրանք արժանացել են խիստ քննադատական ու բացասական վերաբերմունքի:

- Հայ վաճառականության նկարագրի վերաբերյալ պատկերացումներն առավել ամբողջական դարձնելու, նրանց գործունեության վերաբերյալ այլոց զնահատականների և հենց հայ վաճառականների տեսակետների համեմատության հիման վրա այն եզրակացությունն է կատարվում, որ հայերի՝ այդպես մասսայաբար առևտրով զբաղվելը պայմանավորված էր նախ և առաջ սոցիալական այն դժվարին պայմաններով, որոնցում ապրում էր մեր ժողովուրդը:

- Հայ վաճառականության գործունեության բարոյահոգեբանական որոշ ասպեկտների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ տնտեսական, դիվանագիտական-քաղաքական գործունեությունից զատ հայ վաճառականությունը չափազանց կարևոր դերակատարություն է ունեցել նաև տարբեր երկրների միջև կապերի հաստատման, գիտելիքների տարածման, ժողովուրդների շփման ու փոխհարստացման, մի խոսքով, մշակութային երկխոսությունների կայացման գործընթացներում:

- Իսկ մշակութային երկխոսությունների գործընթացը հնարավոր չէ պատկերացնել առանց գիտակցության և մասնավորապես առօրյա պատկերացումների փոփոխության ու զարգացման: Ուստի առօրեական մտածողության, հասարակական գիտակցության առաջընթացի տեսանկյունից ևս չափազանց մեծ ու կարևոր դերակատարություն են ունեցել հայ վաճառականները, որոնք իրենց տեղափոխած ապրանքների հետ մեկտեղ, իրենց կամքից ու ցանկությունից անկախ, նաև նոր ճաշակ, բարքեր ու սովորույթներ են սերմանել տարբեր երկրների հասարակության տարբեր շերտերում:

- Հայ վաճառականությունը չափազանց կարևոր դերակատարություն է ունեցել նաև մշակութային արժեքների տարածման տեսանկյունից: Քանի որ 17-18-րդ դարերում հայ իրականության մեջ մշակույթի հիմնական պատվիրատուներն ու հովանավորները եղել են եվրոպական ու ասիական երկրներում շրջագայած հայ վաճառականները, ուստի հայ մշակույթը զարգացել է եվրոպական ու ասիական մշակութային արժեքների յուրօրինակ համադրությամբ:

- Մեծ է եղել հայ վաճառականության դերակատարությունը նաև լուսավորության տարածման ու գրատպության զարգացման ասպարեզում: Բանն այն է, որ իրենց առևտրական գործունեության ընթացքում վաճառականները սեփական առևտրական գործերը հաջող վարելու համար հաճախ էին զգում համապատասխան գիտելիքների ու հմտությունների և առհասարակ կրթության ու լուսավորության պակասը: Ավելին, գիտակցելով իրենց սոցիալությունը, դրանից բխող աղետալի հետևանքները և հասկանալով կրթված լինելու կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը՝ հայ վաճառականները դառնում են կրթության, լուսավորության քարոզիչներ՝ հայ ժողովրդին կոչ անելով ինքնակրթության ու ինքնակատարելագործման: Սիա թե ինչու վաճառականների նյութական

հովանավորությամբ, հաճախ նաև նրանց անմիջական մասնակցությամբ «ի պայծառություն և լուսաւորութիւն» հայոց ազգի 17-18-րդ դարերում աշխարհի տարբեր երկրներում հիմնվել են հայալեզու տպարաններ՝ լույս աշխարհ բերելով բազմաթիվ ու բազմաբովանդակ թարգմանական ու ինքնուրույն գրականություն:

• Հայ վաճառականության ֆեոդոնեն առավել ամբողջական պատկերացնելու համար ատենախոսությունում անդրադարձ է կատարվում այն հանգամանքին, որ հայ վաճառականության գործունեությունը եղել է բարդ ու հակասական, քանզի դրանից միայն հասարակայնորեն կարևոր ու դրական նշանակություն ունեցող հետևանքներ չէին բխում: Հետևաբար, այն միանշանակ դրվատել կամ այսպանել չի կարելի: Մի բան, սակայն, հստակ է. հայ ժողովրդի համար դժբախտությունը ոչ թե այդպես մասսայաբար առևտրով զբաղվելն էր, այլ ուրիշի երկրում արարելը, ուրիշի գործակալը դառնալը: Չէ՞ որ հայ վաճառականների նյութական աջակցությամբ, օրինակ, եկեղեցիներ ու պերճաշուք պալատներ էին կառուցվում օտար երկրներում, օտարի հողում, ինչը վերջին հաշվով դառնում էր այլ ազգերի ու ժողովուրդների սեփականությունը՝ նպաստելով նրանց մշակութային առաջընթացին: Հետևաբար, չնայած հայ վաճառականության գործունեությունից բխող մի շարք դրական հետևանքներին, ատենախոսությունում միևնույն ժամանակ արձանագրվում է, որ այդ գործընթացներում լույսը, ցավոք, ավելի շատ ուրիշն էր ստանում:

Ատենախոսության հիմնական դրույթներն արտացոլվել են հեղինակի հետևյալ հրապարակումներում.

1. Հայ վաճառականության դերը ժողովուրդների շփման ու փոխհարստացման գործընթացում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2008, թիվ 1, էջ 176-185:
2. Հայ վաճառականության տպագրական գործունեության վերագնահատության փորձ (Հայ տպագրության 500-ամյակին ընդառաջ), «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2008, թիվ 3, էջ 67-76:
3. Հայ վաճառականության դերը առօրյա մտածողության զարգացման գործում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2008, թիվ 1, էջ 108-121:
4. Հայ վաճառականությունը և արդի ծովային օրենսդրությունը, ՀՀ ԳԱԱ, «Ծովի մշակույթը մարդկության մշակույթն է քաղաքակրթությունների երկխոսություններում», Գիտաժողովի զեկուցումների հիմնադրույթներ (2010թ., մայիսի 14-16), Եր., 2010, էջ 26-27:
5. Հայ վաճառականության մշակութային գործունեության հարցի շուրջ, «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», «Հայագիտություն», 131.1, Երևանի համալս. հրատ., Եր., 2010, էջ 14-25:

Агаханян Айарпи Айковна

Историко-философский анализ феномена армянского купечества (XVII-XVIII вв.)

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.02-«История философии»
Защита состоится 22 декабря 2010 года в 15:00, на заседании Специализированного совета 013, по адресу 0025, г. Ереван, ул. Абовяна 52 а, ЕГУ.

Резюме

Диссертация посвящена философскому анализу феномена армянского купечества XVII-XVIII веков, поскольку в этот период армянское купечество, исходя из космополитических условий данного времени, занимало своеобразное место в международной торговой деятельности, являлось действенной силой, способствующей общественному прогрессу, т. е. являлось феноменом.

В данной работе рассматриваются некоторые нравственно-психологические и культурные аспекты экономической деятельности армянского купечества.

В результате исследования диссертант пришел к следующим выводам:

Для того, чтобы показать роль армянского народа в контексте всемирной истории, необходимо обратить особое внимание на историю деятельности армянского купечества, особенно на всестороннее исследование сложного и противоречивого феномена армянского купечества.

Основной причиной того, что армяне занимались торговлей, было сложное политическое и экономическое положение, отсутствие альтернативных путей для выживания.

Несмотря на то, что призванием купечества была экономическая деятельность, оно имело огромную роль в общении и обогащении народов и способствовало развитию общественного сознания, в частности-развитию повседневногo мышления.

С одной стороны армянское купечество способствовало проникновению и синтезированию западных и восточных культурных ценностей в армянскую культуру, усилению светских тенденций в искусстве, а с другой стороны способствовало распространению образования и просвещения, покровительствовало созданию типографий и печатанию книг.

Но, к сожалению, в условиях отсутствия национальной государственности, армянское купечество выступило как агент чужих стран, а сладкими плодами его работы наслаждались в основном другие.

Handwritten signature

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL1710734

